

AZ ÓKOR TÖRTÉNETEIRŐI

HÓMAN BÁLINT azokban a bevezető szavakban, melyekkel az „Egyetemes Történet“ köteteinek sorát megnyitja, azt mondja a jelen, első kötetről (IX. lapon): „A megoldás ... nem végleges. Nyolc egyéniség, nyolcféle érdeklődés, munkamódszer és szemlélet természetes eltérései és ellentétei kiütkeznek az előadásból. Mégis nagy és nélkülözhetetlen kezdeményezés történt, mely a jövő kiadások során bizonyára tökéletessé csiszolt műnek fog helyet adni.“ Viszont az első kötet szerkesztője, Kerényi Károly, a módszerek és szemléletek különbözőségében előnyt lát, nemcsak azért, mert, amint a XV. lapon mondja, a mommseni módszer, az újabb gazdaságtörténeti szemlélet és a társadalomtudományi szempont mellett szóhoz kellett jutnia a vallástörténelmi iránynak és az egyéniség-látó, művészi történetírásra irányuló törekvésnek is, hanem egészen elvi okból is. „Az olvasót“ — mondja — „ma joggal érdekelheti az ókor története mellett az is, hogy e történelem mint lesz modernné; mint tükröződik különböző alkatú modern szellemekben. Ókor-történelmünk ezt mutatja be: különböző szellemek találkozását az ókor valóságával. S amit közvetlenül elérni óhajt, szintén csak a találkozás: a magyarságnak minél nagyobb felületen való találkozása ugyanezzel a valósággal.“ Természetes, hogy ez a két szempont nem zárja ki egymást. Annak, hogy ebben a műben különböző módszerek, különböző történet szemléletek jutnak szóhoz, ugyanúgy meg vannak az előnyei, mint a hátrányai. És talán nagyon jellemző, hogy a történész inkább a hátrányokat, a filológus inkább az előnyöket hangsúlyoztatja. A történész a nagy fejlődési vonalakat kutatja, keresi azokat az állandó kulturális, faji, gazdasági és földrajzi mozzanatokot (a Kelet és a Nyugat ellentéte, az univerzalizmus és a partikularizmus polaritása“ stb.), melyek különböző átváltozásaikban és kölcsönhatásaikban meghatározzák a történelmi folyamatokat; a történelmi fejlődésnek azt a belső dialektikáját óhajtja felfedezni, mely a különböző korszakok egymást követő kulturális és szellemi alkatait mint akciók és reakciók sorozatát belső összefüggésbe hozza és érthetővé teszi. Történetírás alatt tehát a múlt idők olyan felidézését érti, mely ezeknek az elemeknek a szintéziséből, rámutatva a nagy történelmi összefüggésekre, az elmúlt korszakok képét adja azáltal, hogy ezeket a fejlődésbe beállítja és bennük a legfőbb történelmi tényezőknek a hatását mutatja ki. Egy jó történelmi műtől tehát elsősorban egységes koncepciót,

világos, átgondolt tervet kíván a nagy fejlődési vonalaknak és az egymást követő korszakok belső viszonyának értelmezésében és jellemzésében akkor is, ha ez az egységes koncepció csak mint a kutató tudós egyéni elgondolása és módszere valósítható meg és így bizonyos fokig mindig a szóban levő történelmi és szellemi mozzanatok egyéni értékelésével és értelmezésével jár együtt. Többet ér, a történész felfogása szerint, az egységes kép, még akkor is, ha egységesen viseli egy bizonyos szubjektivitás nyomait, mint a különböző módszerekből és szemléletekből összetett mű, melyben, habár az összes jogosult szempontok szóhoz jutnak és egymást kiegyensúlyozzák, mégis a nagy összefüggések, az átmenő fejlődési vonalak elhomályosodnak. A filológus viszont az egyes mű (történetírás, jogalkotás, költemény, művészi emlék) interpretációjából indul ki. Természetes, hogy a részletek történelmi magyarázata és levezetése is szükséges, abból a célból, hogy az illető alkotás belső tartalma minél jobban emelkedjék ki azokból a kor- és helybeli megkötöttségekből, melyekben szükség-szerűen benne áll és amelyek a más viszonyokban, más kultúrában élő szemlélő részére talán megnehezíthetnék ennek a belső tartalomnak a megértését; de ez mind csak előkészítés. A filológus főfeladata épp ennek a belső tartalomnak a megértése, megragadása és másoknak való megmagyarázása. A benne rejlő szellemi érték, a szépség, az igazság az, amit az egyes műből ki kell emelnie úgy, hogy magyarázata révén másokra is hathasson; hogy ez az érték milyen történelmi viszonyban áll más korszakok, más kultúrák szellemi értékeivel és hogy milyen kapcsolatban áll ugyanannak a kultúrának, melybe tartozik, más fejlődési fokozataival, az közvetlenül nem is tartozik a filológusra — csak annyiban, amennyiben ezeknek az összefüggéseknek a megértése talán az egyes tartalom és érték mélyebb megértéséhez szolgálhat. Ezért a filológus legfontosabbnak tartja az egyes szellemi jelenség, az egyes mű, az egyes alkotás minél kongeniálisabb megértését és magyarázatát, még akkor is, ha ennek a megvalósítása csak akkor lehetséges, ha minden egyes korszakot, minden egyes kultúrkört vagy szellemi áramlatot más egyéniség értelmez és magyaráz és a nagy történelmi összefüggések, az egyes szellemi alkotások és jelenségek sajátosságának kidomborítása mellett, háttérbe szorulnak.

A két módszer közti különbség érdekes módon ismétlődik a művön belül abban a két részben, mely a római történelmet tárgyalja. Altheimnél az egyes korszakok, kultúrkörök és szellemi áramlatok jellemzése mindig egy határozott mű, egy irodalmi munka, egy archeológiai emlék filológiai interpretációjából emelkedik ki. Így szerepelnek egymásután, hogy csak egypár példát ragadjunk ki, a szardíniai őskori építkezés (386), a római-pún szerződés (414), a 12 táblás törvény (427), a Vei-i Apollon-szobor (422), Polybios harmadik könyvének a bevezetése (545), a samothrakei Nike (533), Polyeuktos Demosthenes-szobra (537), Kallimachos Demeter-hymnusa (541), a Domitius-oltár (601) és Horatius és Vergilius költeményei (602—614). Tipikus filológiai eljárás, sőt azt mondhatjuk: művészet ez, mely az egyes történelmi emléket nemcsak forrásnak használja, hogy belőle a történelmi eseményekről vagy a kultúrtörténelmi fejlődésről értesül-

jön, hanem bennük közvetlenül a történelmi fordulatok tudatos vagy öntudatlan kifejezését látja és így nem rajtuk keresztül, hanem bennük jut el a történelmi valóságok megértéséhez. Nem a történetíró által közölt tények, hanem maga a történetíró szemlélete és történelmi tudata válnak így a történetírás tárgyaivá. Meg kell látnunk — mondja Altheim — „a történetíró kapcsolatát saját, rá jellemző, vele összeforrott korával“ (547). Így még olyan jelenségekben is fel lehet fedezni a szellemi tartalmat, a tipikus jelentőséget, aminők különben teljesen kívül esnének a történetírás munkáján, vagy legfeljebb mint jelentéktelen részletek szerepelhetnének benne: a latin nyelv etikai terminológiája (432), az aventinusi Ares-templom alapításának körülményei (426), a hellenisztikus külpolitika és hadviselés „technikai“ gondolkodásmódja (514, 528, 531), a dialektus „tudatos“ alkalmazása a költészetben (540). Még a Nagy Sándorról szóló történetírás fogyatékosága is, ilyen megvilágításban, a személyiségében rejlő „egyszerinek és rendkívülinek“ kifejezésévé válik (480). Ez a módszer nem az eseményeket kutatja, melyekben az események mögött álló „történelmi erők“ érvényesülnének, hanem az egyes jelenségeket, melyekben a korszakok és kultúrák szellemi tartalma jut kifejezésre és testesül meg. Nem az a fontos, hogy mit okozott a tárgyalt esemény vagy jelenség, hanem hogy mit jelent. Így még a történelmi személyek körül kialakuló mítosz is történelmi forrássá válik. „Egészen közömbös az, mennyire valószínűek és lehetségesek az egyes vonások: csak az a mértékadó, mi fejeződik ki bennük.“ (508.)

Az ember hajlandó lenne azt hinni, hogy ebből a módszerekből Altheim történet-szemléletének egyik alapmeggyőződése is származik: az tudniillik, hogy nem szabad lassú, észrevétlen fejlődést, zökkenés nélküli kontinuitást belevinnünk a történet lefolyásába, mikor a történet menetére éppen az jellemző, hogy lökésszerű, ritmikus periódusokra tagozódó, bizonyos epochális korszakokban teljesen új tartalmakat feltáró, szellemi alkotó-processzus. Ez a szemlélet úgy látszik szükséges következménye annak a módszernek, mely a történetírást egyes, kimagasló alkotásoknak, mint a szellemi valóságok történelmi megtestesüléseinek az értelmezésére alapozza, és így az egyes korszakokat jellemző „novum“-ot csak akkor hajlandó felismerni, amikor ez a tartalom már teljesen kialakult formában, kiforrott alkotásokban mintegy testet öltött, ugyanazoknak a mozzanatoknak kezdetleges, rudimentér, embrionális állapotait pedig szükségszerűen figyelmen kívül hagyja.

Ennek a módszernek az ellenkezője az, melyet Kornemann alkalmaz. Kornemann Mommsen iskolájából való és Mommsen iskoláján még ma is érezhető, hogy ő eredetileg jogász volt. Ezért Kornemann-nál is az alkotmánytörténelem áll a központban; egyrészt mint a kulturális és szociális élet legfontosabb tényezője, másrészt mint a kulturális eltolódások és átalakulások legvilágosabb kifejezője. Semmi nem jellemzőbb Kornemann módszerére, mint az, hogy ő a kereszténységnek hatalomrajtását elsősorban a keresztény egyház közjogi helyzetének átalakulása révén mutatja be (677/678). Mert előtte az alkotmány, a szociális alkat, magában véve szellemi mozzanat (világosan

jut ez kifejezésre a 627. oldalon). Így a római császárság története számára a hellenisztikus-keleti monarchia és a régi római állameszme harca. Caesar maga mindjárt kezdettől fogva a katonai monarchiát akarta megvalósítani (621, 623), Augustus ezzel szemben a régi, alkotmányos szabadság helyreállítója akart lenni (616). Komemann hangsúlyozza, hogy az Augustus cím sem visel szakrális jelleget, még nagyobb potestást sem jelent a konzulságon fölül, csak magasabb auctoritást (617). A keleti provinciákban azonban Augustus hatalma az Imperium proconsulate folytán nagyon közeledett a régi, hellenisztikus királyokéhoz (622/623) és itt lett ő, a hellenisztikus királyok nyomán, „az emberi nem megváltója.. is (619), aki a Dea Romával együtt istentiszteletben részesült (617). Egyiptomban végül egyenesen a régi monarcha helyébe lépett. „így nyert Itália. . — mondja Komemann világos formulába foglalva alkotmányjogi analizisét — „egy fokozott auctoritással bíró új monarchikus hivatalnokot, a provinciák így nyertek ezzel szemben egy hivatalnok-egyeduralkodót, Egyiptom pedig így nyerte el az ősrégi autokrácia örökösét... (624.) Mivel azonban a határok felől folyton fenyegető veszély mindinkább a keleti katonaságot juttatta hatalomra az államon belül, az ott kezdetben nyíltan bevallott katonai monarchiának idővel az egész birodalom alkotmányformájává kellett fejlődnie (623,627). Az a közigazgatási módszer, melyet Augustus Egyiptom számára állított fel, az egész birodalomra kiterjedt (653). Ez hozza magával a birodalom nivellálódását, Itália provinciává való süllyesztését, a római polgárságnak az egész birodalomra való kiterjesztését, ez egyúttal megalapozza a Kelet kulturális túlsúlyát, mely a birodalom központjának a Keletre való áthelyezése folytán még jobban megerősödik. Ezt az áthelyezést is a katonai helyzet tette szükségessé (648, 660). A „Kelet.. azonban kétfélet jelent: hellenizmust egyrésztől, ősi, valóságos Keletet másrésztől. És amint a hellenizmus győzött Augustus római nemzeti ellenhatása fölött, úgy győz most a Kelet — a kereszténység formájában — Hellas fölött (665). A kereszténység pedig — az alkotmány szempontjából — az egyházat jelenti. Így alakul ki az ókor végén az abszolút monarchia és az egyház szintézise, s egyszersmind ellentétje, mely mint római keresztény császárság és mint bizánci államegyház él tovább a középkorban.

Különös figyelemmel kíséri Komemann az egyes országrészeknek az egész birodalomhoz való viszonyát is. Elsősorban természetesen megint alkotmányjogi szempontból: szerinte Augustus koncepciójában benne volt az egész birodalom magva, mely a többi provinciákon uralkodott; figyelemmel kíséri a provinciális szervezetnek a régi határállamokra való kiterjesztését, ami által olyan területek válnak a birodalom szerves részeivé, amelyek előbb csak külső érdeklődési szférájába tartoztak, és az egyes részek sajátosságos — gazdasági, politikai, szellemi — jelentőségére mutat rá, minek folytán a birodalmon belül sajátosságos szerepet töltenek be (639, 646), de lassan, a decentralizációs folyamat hatása alatt, mint önálló országegységek válnak ki a birodalom egységéből. Hazai szempontból számunkra különösen fontos az a nagy jelentőség, melyre, katonai erényei folytán, Illyricum és Illyricumon belül Pannónia tett szert, annyira, hogy a genius Illyrici

bizonyos korszakokban a birodalom egységének és hatalmának a jelképe lett (649). Nagyon érdekes, hogy az utolsó nagy keresztény üldözésekben, melyeket elsősorban illír, sőt részben pannóniai származású császárok folytattak, Komemann az új pannóniai határ-rómaiságnak, a régi római tradíciók örökösének reakcióját látja a kereszténységgel, a Kelet vallásával szemben (651). A széthullás kezdetét abban látja Komemann, hogy a bevándorolt germán törzseknek a római birodalom határán belül adtak olyan jogokat, amilyenekkel a római kliens-államok régebben csak a határon kívül bírtak (670). Ez szabadította fel teljesen azokat a centrifugális erőket, melyek már régebben egyes felkeléseknél vagy birodalomfelosztásoknál érvényesültek, például Galliában. Ezért a „népvándorlás“ kezdete — amennyiben népvándorlás alatt azt a folyamatot értjük, mely a római birodalom széteséséhez és a középkori államegyeníségek kialakulásához vezetett — nem a 375-ös év, hanem a II. század vége, amikor germán kliens-népek először lépték át a római birodalom határát (642). Itt is, mint feljebb, az alkotmányjogi fejlődés leírásánál, megfigyelhetjük Komemann módszerének azt a tendenciáját, hogy minden nagy történelmi fordulatot olyan történelmi erők hatásaként fogjon fel, melyek lassú, következetes fejlődésükben és kialakulásukban a következő korszakokban nyilvánuló új formák és alkotások csiráit már magukban hordják. II. Constantiusnak az egyházi hatalomra való törekvésében és a nyugati egyházi szellem ellenállásában — mondja Komemann — „már a középkori pápaság és nyugati császárság közti küzdelem vetette előre árnyékát“ (679) és a késői ókor növekedő gazdasági kötöttségében, a colonatusban és a munus-rendszerben, már a középkori gazdasági rend kialakulását látja. Különösen szemléletessé válik ez az ő módszere akkor, amikor a történelmi tényezőket, melyek a fejlődést meghatározzák, mintegy megtestesülve, területükben elkülönítve, állíthatja egymás mellé (685). Ezeknek a tényezőknél a felfedezése, fejlődési irányuknak a megértése és kölcsönhatásaiknak és kölcsönös kiegyensúlyozásaiknak a leírása — ez Komemann érdekes felfogása szerint a történetírás.

Kár, hogy az a négy fejezet, mely az Altheim-féle részt a Komemann-féle résszel köti össze és a római történelmet Sullától Augustusig leírja, igazán nem több, mint aminek a szerkesztő bevezetésében minősíti: „felületelbeszélés, pusztán esemény-előadás.“ (XVI. lap.) így nem kapjuk meg azon a helyen, amelyen azt elvárnék, Caesar államfelfogásának és politikai működésének azt a képét, melyet Komemann leírása feltételez és melyre több helyen utal. Ebbe a korba az Altheim-féle rész már csak a szellemi átalakulás és a vallásos megújulás leírásával nyúlik bele; a kevésbé szakképzett olvasót talán az is zavarhatja, hogy itt Augustus személyiségének, művének és történelmi jelentőségének egy egészen más értelmezése nyilvánul meg, mint a Komemann-féle részben. Altheim az 596. és 597-ik lapon éppen az ellen a felfogás ellen polemizál, melyet Komemann vall — és mely nála a 627-ik lapon tipikus kifejezést talál azokban a szavakban, melyekkel Augustus művét jellemzi: „az Augustus által emelt mesterséges építmény.“ Igaz, hogy Altheim elsősorban a vallásos meg-

újhodásról beszélj Komemann az Augustus által teremtett alkotmányról, mely a régi római szabadságot és Itália vezérszerepét a hellenisztikus módon igazgatott birodalomba bele tudta illeszteni. De alapjában véve mégis ugyanarról beszélnek, mert Althcim részére az állam újjászervezése csak annak a régi római szellemnek új formában való megnyilvánulása, amely legerősebben a vallásos megújulásban talált spontán kifejezést, Komemann részére viszont a vallásos restauráció csak függvénye annak a politikai „rómaiság”-nak, melyet Augustus alkotmánya képviselt, az az alkotmány, mely fölött a hellenisztikus katonai monarchiának szükségszerűen győznie kellett. Így a két különböző módszer szükségszerűen különböző elbíráláshoz is vezet.

A Hornyánszky-féle részben megint más módszerre találunk: a szociológiai módszerre. Jellemző, hogy mindjárt az első fejezetben a görög politikai élet sajátosságait és a görög nép és a görög szellem tipikus vonásait hogyan vezeti le a görög szociális élet alapfeltételeiből és ezeket viszont az éghajlati és földrajzi viszonyokból. A görög szellem mozgékonyága, melyet a görög föld szegénysége okoz, a nyilvános élet, mely a görög műveltség minden intézményére, minden alkotására rányomja bélyegét (ezt a nyilvános életet csak a déli klíma teszi lehetségessé) és a görög individualizmus így találják magyarázatukat. Ebből nemcsak a görög műveltség minden ágának agonisztikus jellege válik érthetővé (az a jelenség, hogy majdnem minden kulturális tevékenység agon, versengés formájában történik), hanem az az alapvető megfigyelés is, hogy a görög politikában tipikus tömegjelenségeket és erős szociális érzéket tapasztalhatunk a tagadhatatlan individualizmus mellett. Az élet nyilvánossága, a kis politikai egységekben lejátszódó politikai élet ébren tartotta a szociális érzéket, az összetartást egy olyan lakosságban is, melynek szellemi életére jellemző a legmesszebbmenő individualizmus; az individualizmus ellenére viszont a szellemi mozgékonyág, a befolyásolhatóság egy ilyen lakosságot fogékonyvá tesz a tipikus tömegpszichológiai jelenségek iránt. Így egyesülhetnek a görög nép szociális alkatában olyan vonások, melyek mint egy egységes, zárt faji vagy pszichológiai típus vonásai nem fémének meg egymás mellett.

Természetes, hogy ezek a vonások, a viszonyoknak megfelelően, nem mindenütt lépnek fel egyformán, hanem helyi és történelmi feltételektől meghatározva, az egyik vagy a másik tulajdonság felé fejlődnek ki erősebben. A dóroktól lakott terület zártsága, aránylagos gazdagsága és a történelmi események hatása így hozták magukkal, hogy a dór népben inkább a szervezkedés, a politikai hatalomra való rátermettség, az észszerű rend erényei érvényesültek. Az iónok viszont, akiket a természet a tengerre utalt és akik a szigeteken és Kis-Ázsia partján szétagolt, kis városállamokban éltek, szellemi mozgékonyáguk és a kereskedelemre és pénzgazdaságra felépülő gazdaságuk folytán a görög individualizmust tudományban, művészetben, szociális életükben annyira kifejlesztették, hogy ez már a politikai életképesség, a politikai alkotóerő rovására ment. Egyedül Athén, bár szellemileg az ión kultúrkörbe tartozott, köszönte régebbi dór kapcsolatainak azt a politikai erőt, mely a delosi szövetség megszervezésében egy nagy-

szerű politikai alkotást tudott megvalósítani. Ennek a mindinkább erősödő ellentétnek ahhoz a nagy összecsapáshoz kellett vezetnie, melyet a peloponnesosi háború neve alatt ismerünk. Itt nem két nép, két faj áll egymással szemben, hanem két egymástól eltérő életforma. Az oligarchák mindenütt Spárta mellé álltak, a demokraták Athén mellé és így a háború egész Görögországra terjedt. „Nem a másféle ,vér. itt a döntő (hiszen a küzdő felek közeli fajrokonok), hanem a másféle ,forma., amelynek végzetszerűségét éppen a peloponnesosi háború teszi az egymással küzdő felekben teljesen öntudatossá... (290.)

Ennek alapján érthető, hogy a görög kulturális fejlődés leírása két részre oszlik, melyben külön-külön „a dór világ.. és „az ión világ“ története és kulturális tevékenysége kerül tárgyalásra. Ez a polaritás (melyet Homyánszky a 184. lapon formulázott meg világosan) annyira irányadó az egész Hornyánszky-féle rész elrendezésében, hogy néha, egyes jelenségekre alkalmazva, a mesterségesen ráerőszakolt szkémának a benyomását kelthetné. Ezért olyan kiegészítésre szorult, mely kiemeli azokat a mozzanatokat, amelyekben az egyetemes görög kultúra megnyilvánult: Olympiát, Delphoit és az athéni kultúrát. Ezeket a kiegészítő fejezeteket a szerkesztő írta, úgymint Athén belső fejlődésének a történetét is. Kerényi szemléletében azonban nem a szociológiai szempontok dominálnak, hanem a művészet és a vallás, mint mélyebb szellemi valóságoknak kifejezési formái; ebben a tekintetben Altheimhez áll közel. Ennek tulajdonítható, hogy Athén „egyetemessége“ itt egész más értelmezést talál, mint amilyenre a Hornyánszky-féle alap gondolat utalt volna. Az ő szemében Athén nem az a város, melyben az ión szellem és népjelleg bizonyos dór elemekkel és hatásokkal egyesült és így válhatott, utólag, egyetemessé, általános göröggé; néki az „athéni valóság.. kezdetől fogva olyasvalami, ami „vonzza a rokon görög erőket, befogadja a rokon görög formákat és a saját erejével fokozva fel, a saját formája szerint teremtve újjá őket, létrehozza azt a maradandó valóságot, amely... az athéni élet teljes értelme.“ (308.) „Ami athéni, az a görögség fölé emelkedik anélkül, hogy megszűnnék még mindig, teljes mértékben athéni lenni.“ (308.)

A peloponnesosi háborútól kezdve Kahrstedt folytatja a görög történelem leírását. Amit főképpen hangoztatni akar, az az a körülmény, hogy a nagy háborúk és a görög államok politikai gyengesége ellenére (hiszen a 386-os békét a perzsa nagykirály diktálta a görög államoknak) a gazdasági fellendülés tovább tart, sőt a IV. században éri el tulajdonképpen csúcspontját. Az akkor keletkező kapitalizmus és az industrializálás folytán Görögországnak terjeszkedésre volt szüksége. Ezt a modern gazdaságtörténelem eszközeivel mutatja be; olyan dolgok kerülnek szóba, mint kamatláb, munkabér, a föld becsértéke és jövedelmezőképessége, az üzemek nagysága, a kis- és közép-birtok közti határ eltolódása (342—44.). Amellett a korszakot apró vonásokból mozaikszerűen összetett olyan kultúrképpel jellemzi, mint amilyent a 346. lapon állít elénk. Ezeknek a viszonyoknak az eredménye az, hogy „a Keletre özönlenek a görögök... Mindegyike a kis helyi államoknak... gyűjtőmedencéje lesz görög embereknek, az államvezető minisztertől a háremhölgyig, a zsoldos kapitánytól az

udvari borbélyig. Olyan görögök ezek, akik nem érzik magukat többé athénieknek, korinthosiaknak vagy valami más városhoz tartozónak: egyszerűen csak görögök... Az évszázad nagy kérdése az volt, hogy továbbra is szétszakadozva, mint a kultúra megtermékenyítői szolgáljanak csak, vagy hogy meg fogják-e Ázsiát hódítani, az egyesülés már lefektetett alapján.“ (343.) Nagy Sándor genialitásának teljes elismerése mellett ez a szemléleti módszer mégis úgy tünteti fel előttünk a dolgot, mintha Nagy Sándor csak egy olyan folyamatnak a hatalmas és nagystíliú végrehajtója lett volna, mely már jóval előtte kezdődött és belső szükségességgel ahhoz az eredményhez vezetett volna, melyet Nagy Sándor elért. Itt megint két különböző szemléletnek az ellentétje ütközik ki a műből. Mert Nagy Sándor és a hellenizmus története még egy másik helyen is szóba jön. Altheim tudniillik római történetében azt a helyes eljárást követi, hogy nem indul ki Róma kezdeteiből és csak a terjeszkedés nyomán vonja be leírásába azokat az államokat, amelyek Rómával békésen vagy háborúsán érintkeztek, hanem előbb írja le azt a világot, amelybe Róma belépett — az ó-itáliai világot és a hellenisztikus világot — és csak azután Róma fejlődését és terjeszkedését. A hellenisztikus világ jellemzése természetesen Nagy Sándortól indul ki és itt Nagy Sándornak egész új képét kapjuk. Személyiségének és művének „egyszerűsége“ és összehasonlíthatatlansága erősen kidomborodik Altheim leírásából. Sőt Altheim a makedónok bekapcsolódását a görög terjeszkedés folyamatába egyenesen úgy értelmezi, hogy itt egy új nép vette át és tette magáévá a görög kultúra örökségét és ezt a folyamatot párhuzamba állítja azzal a másik folyamattal, mely a római államelmélet tette a görög kultúra hordozójává (481). A makedón nép szerepe — és ennek folytán Nagy Sándor történelmi jelentősége — így egész más megvilágításba kerül, mint annál a felfogásnál, mely a makedónokat egyszerűen már régebről hellenizált barbámépnek tekinti és nem látja itt a görög kultúra első recepciójának nagy szellemi folyamatát. De másrésről sem Altheim, sem Kahrstedt nem tér ki azokra a kapcsolatokra, melyek Nagy Sándor monarchiája és a régi keleti hagyományok között fennállnak, ezt csak Dávid teszi az ókori Kelet történetének befejezésénél. A szempontok sokfélesége itt is, mint Augustus történelmi helyzetének az elbírálásánál, részekre bontja azt a nagy vonalat,—mely kevésbé a fejlődésnek, mint a tradíciónak a vonala —, mely Bábelt és Egyiptomot Nagy Sándor birodalmán és a hellenisztikus királyságokon keresztül a késői római birodalommal köti össze. Ezeket az összefüggéseket egészükben viszont Kornemann tárgyalja.

Úgy a görög, mint a római történelem kezdeteivel belenyúlik a praehistorikus időkbe, azokba az időkbe, melyekről nem a történelmi forrás és a hagyomány, hanem csak az ásatás és az összehasonlító nyelvészet ad felvilágosítást. Altheim ugyan a 374-ik lapon éles határvonalat akar húzni a történelmetlőtől és a történelmi kor között és kijelenti, hogy ő csak az utóbbival óhajt foglalkozni. De éppen ő tárgyalja legbővebben az őskori Itália kultúrköreit és viszonyait, a szardíniái és az etruszk világot és mindkettőnek keleti kapcsolatait.

Hornyánszky is bőven tárgyalja a görögelőtti Görögország kultúráját, a krétai és a mykénai műveltséget (egyes helyeken azonban a szerkesztő kezét véljük felismerni, aki ezt a részt az Altheim-féle rész első fejezeteivel összhangba hozta). Azonfelül Gallus Sándor írt a mű elején egy nagyon használható őskortudományi bevezetést, melyben sikerült neki megteremtenie a kapcsolatot az Altheim-féle és a Horayánszky-féle praehistorikus vonatkozású fejezetekhez.

Végül még a keleti ókor történetéről kell szólnunk, melyet Dávid Antal írt. Ez a rész legtökéletesebben valósította meg azt, ami az egész mű rendeltetése volt: szigorúan tudományos színvonalon és minél általánosabb és minél sokoldalúbb megvilágításban a történet olyan leírását adni, mely a művelt, de nem szigorúan szakképzett olvasóközönség részére is érthető legyen. A feladat ebből a szempontból talán éppen ennél a résznél könnyebbnek látszik, mert a többi részekkel szemben lezárt, elkülöníthető egységet alkot (ha már egyszer arról lemondunk, hogy a mű azokat a szálakat is kövesse, melyek az ókori keletről egészen a késői császárkorig átnyúlnak); megnehezíti azonban az a körülmény, hogy itt, sokkal inkább, mint a többi részeknél, hézagosságot, feltevésekre és kombinációkra kell a történetírást felépíteni, amikor a történetíró vagy azt a hibát követheti el, hogy biztos ténynek kezeli azt, ami csak valószínűség és hipotézis, vagy azt a másikat, hogy az olvasót a különböző hipotézisek pro- és kontrájával fárasztja. Dávid Antal mind a két hibát elkerülte és a legrégebbi korokról eleven képet tudott adni anélkül, hogy a legtöbb adatnak hipotetikus voltát elhallgatta volna; sőt, ami különösen a nem szakbeli olvasó részére értékes, rámutatott mindenütt arra is, hogy milyen irányban várhat még a kutatás újabb felfedezéseket és új világosságot. A korszakok és kultúrák jellemzésére az összes lehetséges módszereket felhasználja. Ugyanúgy tud kiemelni egy kultúrképet az archeológiai anyag leírásából, mint az ősi irodalom jellemzéséből, amikor helyenként magukat az irodalmi emlékeket is megszólaltatja (32/33, 42/43, 49). A legújabb felfedezések, mint például a Mohendzso-Daro-i ásatások is, figyelembe vannak véve és így jutnak legelőször a nagyobb olvasóközönség elé a kellő méltatáshoz.

Mindent összefoglalva, azt mondhatjuk, hogy a szerkesztőnek igaza van, amikor ő ezt a művet összehasonlítva más olyan történelmi munkával, amely sok kéz együtmunkálkodásának az eredménye (ilyen többek között *The Cambridge Ancient History*), azt állapítja meg, hogy itt szűkebb arányok között nagyobb a megvilágítás sokfélesége (XIV. lap). Ez azonban, amint láttuk, kevésbé válik az olvasónak hasznára, akit kevésbé érdekel a módszerek különbözősége, mint a nagy történelmi összefüggések, aki kevésbé akar a különböző szemléletekről, az ókori valóságnak különböző szellemekben való tükröződéséről értesülni, mint magáról a tárgyról. Igaz, hogy ez is csak úgy lehetséges, ha ez a tárgy bizonyos egyéni szemlélet, egyéni értelmezés vetítésében kerül az olvasó elé. Azt a szerves együtműködést, mely több munkatárs esetében is a megvilágítás és értelmezés aránylagos egységességét biztosíthatná, csak ott lehet megvalósítani, ahol ezek a munkatársak közös munkakörben, közös tudó-

mányos milieuban együtt vannak, de nem ott, ahol külföldi munkatársakat kell igénybe venni, sőt egyes esetekben kész munkát a mű egészébe beleilleszteni (mint például a Kornemann-féle részt). Hogy a szerkesztő nem tudott magyar tudósokból egy ilyen történetgárdát összeállítani, arról éppen ő maga tehet legkevésbé. Igaz, hogy vannak magyar tudósok, akiknek a neveit az olvasó a munkatársak sorában önként kereste volna — nevezzük csak meg Alföldi Andrást és Heinlein Istvánt — akiknek bekapcsolása nem a szerkesztőn múlt. De egypár kiváló tudós, aki erősen kifejtett tudományos egyéniségével és speciális érdeklődési körével különben is csak nehezen illeszkedhetett volna bele egy egységes terv szerint folytatandó együttműködésbe, nem pótolhatja a tudományos munkaerők nagyobb táborát, melyből a mű szükségletei szerint kellett volna alkalmas munkatársakat felvonultatni; de ilyen tábor — sajnos — hazánkban nincs. A jövőt illetőleg: ha látjuk, milyen szép számban és milyen nagy tudományos eredményekkel működnek a hazai és az újabbkori történet terén a legkülönbözőbb korú, irányú és érdeklődésű munkaerők, akkor nem mondhatjuk azt, hogy a magyar tudományos élet nem lenne képes az ókori történet terén is egy ilyen tudósgárdát nevelni. Ennek a jelenségnek az oka a klasszikus ókori műveltség iránti érdeklődésnek az a bizonyos hiánya, melyet — sajnos — a magyar műveltségben még sok helyen és sok alkalomnál tapasztalhatunk. Ebből érthető, hogy csak egy példát hozzunk fel, az a sajnálatos s a külföld előtt szégyenteljes helyzet, hogy az ókori keleti történetre ma egyetlen tanszék sincs az egész országban, holott még a cseheknél is több tanszék van, s amikor ma minden állam versenyezve vesz részt a keleti régi kultúrák feltárását célzó ásatásokban, akkor nekünk még csak tanszékünk sincs, mely az ilyen törekvéseket kiérlelhethé és megvalósíthatná. Négy egyetemünkön görög-római történeti tanszék is mindössze egyetlenegy van. Hogy mindez igazán hiány — olyasvalaminek a hiánya, ami szükségszerűen hozzátartozik a magyar műveltséghez, ha az átfogó és önálló akar lenni —, azt éppen a jelen mű teszi legerősebben szemléletessé. Reméljük, hogy a magyar műveltséget arra fogja ösztönözni, hogy ezt a hiányt minél tökéletesebben pótolja.

IVÁNKA ENDRE.